

הרב מרדכי פראנק

ירושלים

חלוקת עשרת המכות

דם צפרדע כינים – מטה משה ומטה אהרן

לָךְ אֶל פְּרַעֲהַ בַּבֶּקֶר הִנֵּה יֵצֵא הַמַּיִמָּה וְנִצְבְּתָ לְקֶרְאָתוֹ עַל שִׁפְתַי הַיָּאֵר וְהַמַּטֶּה אֲשֶׁר נִהַפֵּף לְנַחֵשׁ תִּקַּח בְּיָדְךָ:

כֹּה אָמַר יְהוָה בְּזֹאת תִּדְרַע כִּי אֲנִי יְהוָה אֲנֹכִי מִכָּה בְּמַטֶּה אֲשֶׁר בְּיָדִי עַל הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּיָּאֵר וְנִהַפְּכוּ לְדָם:

וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל מֹשֶׁה אָמַר אֶל אֶהֱרֹן קַח מִטֶּה וְנִטְהַ יְדָךְ עַל מַיְמֵי מִצְרַיִם עַל נְהַרְתָּם עַל יְאֻרֵיהֶם וְעַל אֲגַמֵּיהֶם וְעַל כָּל מְקוֹה מַיְמֵיהֶם וַיְהִי דָם וְהָיָה דָם בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם וּבְעֵצִים וּבְאֲבָנִים:

וַיַּעֲשֵׂוּ בֶן מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוָה וַיִּרְם בְּמַטֶּה וַיִּךְ אֶת הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּיָּאֵר לְעֵינֵי פְרַעֲהַ וּלְעֵינֵי עַבְדָּיו וַיִּהַפְּכוּ כָּל הַמַּיִם אֲשֶׁר בַּיָּאֵר לְדָם. (שמות ז, טו – כ בדילוגים)

יש לעיין בפסוקים אלו בכמה שאלות:

- א. למה אמר לו 'המטה אשר נהפך לנחש' ולא 'אשר נהפך לתנין' כלשון הכתוב לעיל?
- ב. למה אמר 'הנה אנכי מכה' והלוא אהרן הכה?
- ג. יש כאן סתירה שמתחילה אמר שיכה על המים ושוב אמר לנטות מטהו לעבר כל מימי ארץ מצרים?
- ד. למה לא הוזכר שנטה אהרן ידו על כל מימי מצרים כאשר נצטווה?
- ה. מה משמע 'וַיַּעֲשֵׂוּ בֶן מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן' והלוא רק אהרן עשה?
- ו. הנה להלן במי מריבה אמר ה' למשה 'והמטה אשר הכית בו את היאור תקח בידך', ומבואר שהיה המטה הלז ביד משה ואילו כאן מבואר שהיה זה מטהו של אהרן?

ונראה לחדש ששני מטות יש כאן: מטה משה שבו עשה המופתים לישראל והוא הנהפך לנחש, ומטה אהרן שבו עשה את המופת לפרעה ונהפך לתנין. ובמכת דם נעשו שני מעשים,

האחד הכאה על היאור והוא נעשה על ידי משה, והשני נטיית המטה על כל מימי מצרים והוא הנעשה ע"י אהרן. וכבר עמד על חידוש זה בכלי יקר¹⁶.

ומה שהוצרכו שניהם לזה הוא כיון שנעשו שני המעשים בעת ובעונה אחת והוצרכו להתחלק בעשייתם. משה היכה את היאור לפני פרעה שהוא המעשה העיקרי והחשוב, ואהרן עשה את המעשה המשני שהוא הכאת מימי מצרים הנגררים אחר היאור [וזה שלא כהבנת הכלי יקר שכתב בהיפך זה].

ולא נתפרש שעשה כן אהרן, אבל הוא נלמד מן הנאמר 'ויעשו כן משה ואהרן'. ולא פירש הכתוב אלא את מעשה משה בהיותו המעשה העיקרי הנעשה לעיני פרעה ועבדיו.

מעתה שנתברר לנו שעיקר מכת דם על ידי משה נעשתה, שומה עלינו להבין למה צפרדע וכינים נעשו על ידי אהרן. ואפשר שאף שחשיבות המכה הייתה בהכאת היאור, אך עכ"פ רוב המכה הייתה בהכאת כל מימי מצרים. וכיון שאהרן עשה את רוב המכה, נמשך מזה שאף הצפרדע והכינים נעשו על ידו, כי חטיבה אחת המה כנודע מדברי רבי יהודה שחילק את המכות ל'דצ"ך, עד"ש, בא"ח'. ומה גם שמעשה הצפרדע דומה למעשה אהרן בדם ולא למעשה משה, שהרי לא את היאור היכה אלא נטה מטהו על כל מימי מצרים.

ונמצא ששלוש המכות הראשונות במטה אהרן נעשו, שלשת האמצעיות נעשו בלא מטה - דהיינו או מאליהן או בשחין בידי משה ואהרן בלי מטה, ושלשת והאחרונות נעשו במטה משה בלא אהרן כלל. ובוודאי שיש כאן סדר עולה בחומרת המעשים מן הקל אל הכבד.

והמיוחד את שלשת המכות הראשונות כחטיבה אחת היא עובדת היותם בבחינת מטרד, ואין בהם נטילת חיים מכל סוג שהוא. על כן אופיים הוא יותר בבחינת אזהרה והתראה לבאות, ולא מכות של ממש.

ערוב דבר שחין – והפליתי ביום ההוא

שלש המכות האמצעיות הללו מתייחדות בהיות ענין ההפלאה שבין מצרים לישראל ענין מרכזי בהם, למען הודיע שה' פועל בקרב הארץ. ונראה שכיון שטבע הערוב להתפשט וללכת ממקום למקום, על כן יש כאן נס גלוי במה שלא בא אל ארץ גושן. וכל שכן הדבר והשחין שהם מחלות מדבקות, אשר בטבען מתפשטות מאד.

והנה לשונות הפסוקים בשלשת המכות הללו ילמדונו על מרכזיות ענין ההפלאה.

שבערוב הוא אומר:

והפִּלִּיתִי בַיּוֹם הַהוּא אֶת אֶרֶץ גִּשׁוֹן אֲשֶׁר עָמְדָה עָלֶיהָ לְבִלְתִּי הָיֹת שָׁם עֲרֹב לְמַעַן תִּדְעַ
כִּי אֲנִי יְהוָה בְּקִרְבֵּי הָאָרֶץ: וְשִׁמְתִי פֶדֶת בֵּין עַמִּי וּבֵין עַמֶּךָ לְמַחֵר יִהְיֶה הָאֵת הַזֶּה: (שמות
ה, יח-יט)

¹⁶ פירושו לשמות ז, כט.

ובדבר הוא אומר:

וְהִפְלֵה יְרוּד בֵּין מִקְנֵה יִשְׂרָאֵל וּבֵין מִקְנֵה מִצְרַיִם וְלֹא יָמוּת מִכָּל לִבְנֵי יִשְׂרָאֵל דָּבָר:
וַיַּעַשׂ יְרוּד אֶת הַדָּבָר הַזֶּה מִמְחֶרֶת וַיָּמָת כָּל מִקְנֵה מִצְרַיִם וּמִמִּקְנֵה בְנֵי יִשְׂרָאֵל לֹא מֵת
אֶחָד:

וַיִּשְׁלַח פְּרַעֲה וְהִנֵּה לֹא מֵת מִמִּקְנֵה יִשְׂרָאֵל עַד אֶחָד וַיִּכְבֵּד לֵב פְּרַעֲה וְלֹא שָׁלַח אֶת הָעָם:
(שמות ט, ד-ז בדילוג)

ובשחין הוא אומר:

וְלֹא יָכֻלוּ הַחֲרָטְמִים לַעֲמֹד לִפְנֵי מֹשֶׁה מִפְּנֵי הַשְּׁחִין כִּי הָיָה הַשְּׁחִין בְּחֲרָטְמִים וּבְכָל מִצְרַיִם.
(שמות ט, יא)

ובוודאי שבא הפסוק לתת ציור ברור אודות מכה זו, שהיה עיקרה השפלת המצריים באופן בזוי כל כך שאי אפשר היה להם לעמוד בפני משה, בהיות שישראל לא לקו בשחין, והייתה בוש גדולה למצרי לעמוד לפני ישראלי.

וביאור זה יש בו כדי להטעים משמעותה של מכה זו, שלא היה זה מטרד בעלמא למצרים ללקות בשחין, כי אם כן אין להבין מה מעלת מכת שחין שהיא באה אחר הערוב והדבר, שהן מכות קשות הפוגעות באדם וברכוש, אלא עיקרה של מכה זו להשפיל המצרים מאד ביחס לישראל, ולהפלות הפלאה ברורה ביניהם בהיפוך היוצרות, שאם עד כה היו ישראל שפלים ונדכאים בפני המצרים אזי עתה נהיה הדבר להיפך ממש.

נמצאנו למדים שמכות אלו הן הציר המרכזי בסדרת המכות, ובאות הן להפוך את היוצרות בין ישראל למצרים ולקיים את האמור על ה' שהוא מגביה שפלים ומשפיל גאים¹⁷.

הבחנה חשובה נוספת בשלוש מכות אלו נוגעת לכך שאין המטה מופיע בהן כלל. שתי המכות הראשונות מבין השלוש נעשו על ידי ה' ישירות, בלא תיווכם של משה ואהרן. ואילו המכה השלישית היא ממש להיפך, שנעשתה ממש על ידי משה ואהרן, בפיה כבשן שזרקו על פני ארץ מצרים והפך לאבק פורח אבעבועות. ואין לנו בכל המכות דבר כזה, כי כולם נעשו על ידי מטה האלוהים, כלומר בפעולה אלוהית ממש, שרק באופן סמלי יוצאת לפועל בהכאה של מטה על הארץ או השמים.

וסוד הענין מתבאר יפה על פי מה שקדם לנו. שכיון שעיקרן של מכות הערוב והדבר להראות את ההפלאה שעושה ה' בין מצרים לישראל עמו הנבחר, על כן אינו מתאים שישראל עצמם יעשוהו. כי אדם קרוב אצל עצמו, וגילוי הבחירה של ה' בעמו צריך להיות מצידו ולא מצד העם הנבחר לו. ולעומת זאת מכת שחין נעשתה לגמרי על ידי משה ואהרן,

¹⁷ ברכה אחרונה מברכות קריאת שמע.

ידיהם ממש, כי היא באה לאחר שכבר נתבררה הבחירה האלהית בישראל. ועניינה של ההפלאה במכת השחין היה רק עבור ישראל, שיכירו את שפלות המצרים לעומת רוממותם הם, ועל כן בדין היה שתבוא מכה זו מידיהם ממש.

חושך

לכאורה אין זו מכה משמעותית כל כך, שהרי אין בה נזק מתמשך אלא מטרד קשה לשעתו שאינו גובה חיי אדם, וכמוה כצפרדע וכינים. ואם כן לכאורה הייתה מתאימה יותר למכות הראשונות, הקלות יותר, ולא לשימה בסוף כל תשעת המכות [שהרי מכת בכורות לעצמה עומדת ואינה חלק מסדרת המכות הקודמות לה].

ואם באנו למצוא את השייכות לארבה שלפניה, הרי זה מה שהארבה עצמו הייתה בו בחינת חושך, שהרי נאמר בו שהחשיך את עין כל הארץ. אך עדיין אין בזה כדי להניח את הדעת בביאור הימצאותה של מכה מינורית זו במקום מרכזי כל כך.

כמדומה שכאשר נעיין בלשון הכתובים נמצא את פתרון החידה הזאת, וכה נאמר במכה זו:

וַיֵּט מֹשֶׁה אֶת יָדוֹ עַל הַשָּׁמַיִם וַיְהִי חֹשֶׁךְ אַפְלָה בְּכָל אֶרֶץ מִצְרַיִם שְׁלֹשֶׁת יָמִים: לֹא רָאוּ אִישׁ אֶת אָחִיו וְלֹא קָמוּ אִישׁ מִתַּחַת יָדָיו שְׁלֹשֶׁת יָמִים וְלֹכַל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל הָיָה אֹרֶךְ בְּמוֹשְׁבֹתָם: (שמות י, כב-כג)

הוא אומר שיש כאן סימליות ברורה של חושך למצרים ואורה לישראל, ויש כאן אמירה ברורה לישראל שתיכף עתידים הם לצאת מאפלת מצרים לאור הגאולה.

אמנם לכאורה היה מקום להקשות שלדברינו נמצא שאף חושך היא מכה שעיקרה הפלאה בין מצרים לישראל ואם כן שייכת היא לקבוצת עד"ש. ברם יש חילוק מהותי בין הדברים, כי בשונה ממכות עד"ש, אין עניין ההפלאה כאן בתור ביטוי לכוחו של ה' אשר יכול להפלות בין ישראל למצרים בדברים אשר לפי דרך הטבע היו צריכים להתפשט אנה ואנה, שהרי אין רבותא בדבר שיהיה מקום אשר לא הוחשך, שאין בטבעו של החושך להתפשט למקום אחר שיש בו אור, אלא כדברינו שתוכן מכה זו הוא ביטוי מוחשי ליציאת ישראל מאפילה לאורה.

כינים שחין חושך

שלוש מכות אלו, המסיימות את השלשות של דצ"ך עד"ש בא"ח, מתאפיינות בכך שאין בהן הודעה למשה ולא התראה לפרעה, ואף לא בקשה מאת פרעה לסיים את המכה, אלא מעצמן הלכו כלעומת שבאו. עוד מאפיין להם והוא שאין בצידן נזק ניכר של אבדן חיי אדם או בהמה או צומח והם בעיקרם מטרד זמני חמור. [ואם יטען הטוען שאף דם וצפרדע אין בהם אלא מטרד אף אתה אמור לו שהעדר מים הוא סכנה מוחשית לחיים וסביר מאד שמכה זו גבתה קרבנות בנפש שמתו בצמא, ואף הצפרדע אף שאין בה סכנה מכל מקום גרמה לנזקי ממון חמורים שהרי לבד מהרעש הגדול הרי נכנסה לכל מקום כגון תנורים ובצקים ובזה השחיתה את מאכליהם והמאיסה את תנוריהם].

וכאשר נתבונן נמצא שלמכות אלו יש אופי של סיכום לשתי המכות שקדמו להן, ואין בהן תכלית עצמית של הוצאת ישראל ממצרים. מכות אלו נסמכות על המכות שלפניהן בכדי ליצור בירור סופי של המסר העולה משתי המכות שלפניהן.

בכינים הודו פרעה והחרטומים שאצבע אלהים היא¹⁸, כי בדם וצפרדע ניסו החרטומים להוציאם ועלתה בידם, ורק בכינים נכשלו¹⁹. נמצא שהכינים הביאו לכך שפרעה ועבדיו הכירו ביד ה' השולטת עליהם והודו למפרע שאף הדם והצפרדעים, אצבע אלהים המה.

כאשר נבקש את המייחד שבשחין, נמצא שהוא משפט הסיכום שבו מתואר כי לא יכלו החרטומים לעמוד לפני משה. והיינו שההפלאה בין ישראל למצרים הגיעה לשיא מעלתה, בכך שלא יכלו המצרים לעמוד בפני הישראלים לגודל שפלותם ומאיסותם מחמת השחין.

החושך הוא ביטוי סופי לברד והארבה שלפניו, כי הברד והארבה עניינם חושך למצרים בהשחתת ואבדן הארץ על כל יבולה ועציה, וכדברי עבדי פרעה לאחר הברד "כִּי אֶבְדָּה מִצְרַיִם" ²⁰. ובאמת כבר בארבה רמוז ענין החושך, והוא האמור בו "וַתְּחַשֶׁךְ הָאָרֶץ" ²¹. והחושך מטיב לבטא את מצב הארץ השרויה בבוקה ומבולקה, נטולת תקוה ושגשוג ואורה, ונמצא שהוא סיכום הן לשתי המכות שלפניו והן לכלל שמונה המכות. וכבר זכרנו שהוא מבטא גם את הגאולה המשמשת ובאה לישראל בבחינת יציאה מאפלה לאורה. ונמצאנו למדים שמכה זו היא החוליה המקשרת בין שמונה המכות שהן אבדן מצרים, למכת בכורות שהיא גאולת ישראל.

דצ"ך עד"ש בא"ח

ועל פי דרכנו למדנו שקבוצות המכות עולות משלב לשלב, וכאשר יתבאר להלן.

השלב הראשון הוא תגובה למה שאמר פרעה 'לא יִדְעֵתִי אֵת ה' ²². ועל זה באו לו שלוש המכות הראשונות, שאין בהם נזק ניכר אלא רק מוכיחות שאלהי ישראל הוא בעל כח העושה בעולמו כרצונו. ואף תגובת פרעה מותאמת לעניין זה, שבמכת דם לא שת לבו כלל אליה, במכת הצפרדעים כבר הכיר בה' וביקש ממשה שיעתיר לה' להסיר ממנו הצפרדעים, ובמכת כינים כבר הכיר על פי דברי החרטומים שאלהי ישראל עליו ועל אלהיו, שהרי הודו החרטומים שרק הוא בעל היכולת לזה ואילו הם בכל אלוהיהם ולהטיהם אינם יכולים לעשותה.

השלב השני בא להראות את ההפלאה בין מצרים לישראל, והוא בא בתגובה למה שאמר פרעה 'וְגַם אֵת יִשְׂרָאֵל לֹא אֶשְׁלַח' ²³, כי מעתה שכבר הכיר פרעה וידע את ה', באה העת

¹⁸ שמות ח, טו.

¹⁹ והיינו מן הסתם מפני שמחמת קוטנם אינם יכולים לעשות בהם להטים כבכריות גדולות יותר.

²⁰ שמות י, יז.

²¹ שמות י, טו.

²² שמות ה, ב.

²³ שם.

ללמדו שאלהי ישראל בחר בישראל להיות לו לעמו הנבחר. לימוד זה הוא על ידי שיראה שהמכות הפוגעות בו ובעמו אינן פוגעות כלל בישראל, אף על פי שטבען להתפשט ממקום למקום. ואף כאן ניתן להיווכח בדפוס הנזכר לעיל; במכה הראשונה, ערוב, אין פרעה שת לבו כלל אל ההפלאה בין מצרים לישראל, עד שהוא קורא למשה ומבקשו שיישארו ישראל לזבוח בארץ, ובקשה זו מלמדת על אי הבנתו את הצורך בהבדלת ישראל מתוך מצרים. במכה השנייה שהיא **דבר** כבר נתן לבו לשלוח לראות האם אכן לא מת ממקנה ישראל עד אחד, מה שמוכיח שכבר החל להפנים את ענין ההבדלה בין מצרים לישראל. ובמכה השלישית שהיא **שחין** באו הדברים לידי גמר, כאשר נתבאר לנו לעיל בכך שלא יכלו המצרים כלל לעמוד במחיצה אחת עם ישראל, שזהו ביטוי סמלי לכך שאי אפשר כלל שידורו במחיצה אחת.

השלב השלישי בא לאבד את מצרים ולבטל את כל כוחם וגבורתם על ידי הטלתם בתוך חורבן, בוקה ומבולקה שיש בה כדי לבטל את כל ישותם המדינית כמעצמה עולמית. החורבן נוצר על ידי הברד ולאחריו הארבה שבא להשלים את כילוי מה שהותיר הברד. ובא הדבר לידי ביטוי שלם בחושך כאשר קדם לנו ביאור העניין הזה. ואף כאן אפשר לזהות את הדפוס הנזכר לעיל²⁴, שלאחר הברד אמרו לו עבדיו לפרעה, "הִטָּרַם תִּדְעֵ כִּי אֲבָדָה מִצְרַיִם", ומדברים אלו ניתן ללמוד שפרעה עצמו טרם הפנים את חורבן הארץ, ולעומת זאת בארבה נאמר: "וַיִּמְהַר פְּרָעָה לְקָרְא לְמֹשֶׁה וּלְאַהֲרֹן וַיֹּאמֶר הֲטֹאתִי לָהּ אֱלֹהֵיכֶם וְלָכֶם, וְעַתָּה שָׂא נָא חֲטֹאתַי אֵךְ הַפַּעַם וְהַעֲתִירוּ לָהּ אֱלֹהֵיכֶם וַיֹּסֶר מֵעֲלֵי רַק אֶת הַמָּוֶת הַזֶּה", ניתן להרגיש את בהלתו העצומה מחורבן הארץ, כאשר הוא ממהר לקרוא להם, מה שלא נמצא כן בשאר המכות. פרעה אף מכנה את הארבה 'הַמָּוֶת הַזֶּה'. ונמצא שעתה הפנים פרעה את העובדה שארצו במצב של אבדן וחורבן. וכבר ביארנו שהחושך בא להשלים את הסמליות שבמצב, שמצרים שרויה באפלה ולישראל אור במושבותם.

סיכומו של דבר, תחילה בא ה' להראות למצרים את עצם מציאותו וכוחו, לאחר מכן לימדם שבחר בעמו ישראל והמה נעלים ונבדלים לו מן המצרים, ולאחר מכן הראם ולימדם שהם עצמם כמר מדלי וכשחק מאזנים נחשבו וכאפס וכאין הם אל מול גבורת אלהי ישראל, המאבד את כל ארצם וממיט עליהם חורבן.

ובסגנון שונה קצת יש לומר: כאשר בא להילחם עם מצרים על מנת שיוציאו את ישראל לחירות, אזי תחילה יש לו ללמדם מי הוא, כדי שידעו מיהו הנלחם בהם, וזה ענין דצ"ך. לאחר מכן הפלה בין ישראל למצרים כדי שידעו תכלית ומטרת מלחמתו בהם, שהיא עבור ישראל, וזה ענין עד"ש. ורק בסוף באה המלחמה עצמה דהיינו באח"ב שבהם הפיל חורבן גדול על ארץ מצרים על אלהיה ועל כל היושבים בה.

²⁴ אלא שאינו מובהק כל כך כבשתי הקבוצות הראשונות, היות ובברד כבר הגיע פרעה לידי תשובה שלמה, כאשר כתב בזה הרב אלחנן סמט.

מכת בכורות

מכה זו אינה שייכת לקבוצה מקבוצות המכות שלפניה, אלא לעצמה היא עומדת בהיותה הגאולה בעצמה, שבה הופרשו ישראל מתוך מצרים וגורשו מתוכם. אכן כאשר נתבונן בה נמצא שהיא כוללת בקרבה את כל שלושת ההיבטים הנזכרים בתשע המכות שלפניה²⁵, כי יש בה הכרת פרעה בשליטת ה' על מצרים, וזה מתבאר ממה שאמר פרעה למשה ואהרן "וּבְרַכְתֶּם גַּם אֹתִי"²⁶, לאמר שהכיר הכרה שלמה בכך שה' קובע את גורלם של מצרים [שזהו ענין דצ"ך], וכן יש בה הפלאה מוחלטת בין ישראל למצרים, כאשר אמר משה בפירוש "לְמַעַן תִּדְעוּן אֲשֶׁר יַפְלֶה ה' בֵּין מִצְרַיִם וּבֵין יִשְׂרָאֵל"²⁷ [שזהו ענין עד"ש], וכמובן שיש בה חורבן ואבדון למצרים [כענין בא"ח], שהרי לא היה בית אשר אין שם מת. והמצרים עצמם חששו שמכה זו הינה כיליון מוחלט עליהם כפי שנאמר "כִּי אָמְרוּ כָּלֵנוּ מֵתִים"²⁸. ובוודאי שלא לחינם נעשתה מכה זו בחצי הלילה, כי אף היא יש בה ביטוי של חושך ואבדון גמור למצרים וכעין מכת חושך, והרי זה מתאים לחצי הלילה שהוא שיא חשכת הלילה. ובאותה שעה ממש לבני ישראל היה אור במושבותם, בהיותם בבתיהם באורה ושמחה, חוגגים את חג הפסח ואוכלים מזבחי ה'.

²⁵ אכן באמת יש בה שייכות לקבוצה האחרונה יותר מלשתי הקבוצות הראשונות, שהרי עיקרה אבדון וחורבן על מצרים.

²⁶ שמות יב, לב.

²⁷ שמות יא, ז.

²⁸ שמות יב, לג.